

Милан ТЕРЗИЋ*

ЦРНА ГОРА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ (скица за тему)

ABSTRACT: *Paper indicates a need for treatment of this topic through the critical analysis of existing literature and using the archival sources that, so far, had not been available to the historiography. It would provide a more layered and complete picture on this theme.*

KEY WORDS: *Montenegro, partisans, chetnics, conflict*

Обрада ове теме полази од сагледавања постојеће литературе која је обрађивала ову тематику,¹ њеног концептирања другачијим „читањем“

* Аутор је виши научни сарадник у Институту за стратегијска истраживања, Београд.

¹ О Југославији у Другом светском рату више видети: *Vinston Čerčil, Drugi svetski rat, Velika Alijansa*, том III, *Prekretnica sudbine*, том IV, *Obruč se steže*, том V, Београд 1953. *Knjiga o Draži*, uredio Radoje Knežević, sveska prva (1941-1943) i druga (1944-1946), Vindzor Kanada, Srpska narodna obnova 1956. Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*, Београд 1962. Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Београд 1963. Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1964. Михајло Минић, *Расуте кости 1941-1945*, Детроит 1965. Краков Станислав, *Генерал Милан Недић, На оштрици ножа*, књига прва и *Препуна чаша чемера*, књига друга, Минхен 1968. Avakumović Ivan, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London 1969. Roberts Walter, *Tito, Mihailović and the Allies 1943-1945*, New Brunswick, 1973. F.V. Dikin, *Bojovna planina*, Београд 1973. Pavlović St. Kosta, *Ženidba kralja Petra Drugog (prema britanskim dokumentima)*, London 1975. Вујовић Ђуро, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941-1945*, Цетиње 1976. Пајовић Радоје, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет 1941-1945*, Цетиње 1977. Barker Elizabeth, *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1978. Слијепчевић Ђоко, *Југославија очи и за време Другог светског рата*, Минхен 1978. Tomašević Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb 1979. Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. I-II, Београд 1979. Marjanović Jovan, *Dražica Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb-Београд 1979. Vučković Zvonimir, *Sećanja iz rata*, London 1980. *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Dokumenti, priredio Bogdan Krizman, Zagreb-Београд 1981.

већ претходно познатих извора на којима је настајала и сазнања до који се долази читањем нове, у историографији некоришћене, изворне грађе и литературе.

Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945, Dokumenti, priredio Branko Petranović, Zagreb-Beograd 1981. *Tito Churchill strogo-tajno*, priredio Dušan Biber, Zagreb 1981. Лакић Зоран, *Народна власт у Црној Гори 1941-1945*, Цетиње 1981. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. I-II, Beograd-Ljubljana-Titograd 1983. Plečaš Neđeljko, *Ratne godine 1941-1945*, Kolambus Ohajo 1983. Đuretić Veselin, *Vlada na bespuću*, Beograd 1983. Đuretić Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama – između nacionalnih i ideoloških izazova*, knj. 1-2, Beograd 1985. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983. Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983. Kosanović Sava, *Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma*, Zagreb 1984. *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943*, priredio Ljubo Boban, Zagreb 1985. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, knj. 1-4, Beograd 1981-1985. Weeler C. Mark, *Britain and The War of Yugoslavia 1940-1943*, New York, 1985. Leković Mišo, *Marovski pregovori 1943*, Beograd 1985. Jelić-Butić Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb 1986. Lukač Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, treći deo 1941-1945*, Beograd 1987. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, knj. 1 i 2, Beograd 1988. Никола Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941-1945)*, Београд 1988. *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941-1943*, priredio Ljubo Boban, knj. I-II, Zagreb 1988. Stefanovski Mirjana, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988. Grol Milan, *Londonski dnevnik*, Beograd 1990. Đilas Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990. Đilas Milovan, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990. *Карађорђевић Петар II, Живот једног краљ: мемоари Петра II Карађорђевића*, Београд 1990. Vučković Zvonko, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990. *Rodoljub ili izdajnik? Sličaj đenerala Mihailovića*. Uredio Devid Martin, Beograd 1990. Ristović Milan, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Beograd 1991. Парежанин Ратко, *Моја мисија у Црној Гори*, Београд 1991. *Zapisnici NKОЈ-a i Privremene vlade DFJ: 1943-1945*/priredili Branko Petranović, Ljiljana Marković, Beograd 1991. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992. *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи*, Београд 1993. Живојиновић Драгољуб, *Ватикан, католичка црква и југословенска власт 1941-1958*, Београд 1994. Matić Milan, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi*, Beograd 1995. Bogoljub S. Ilić, *Memoari armijskog generala 1898-1942*, priredio Mile S. Bjelajac, Beograd 1995. Nikolić Kosta-Vesović Milan, *Ujedinjene srpske zamlje. Ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996. *Односи Југославије у Русије (СССР): 1941-1945: документи и материјали* (приређивачи Бранко Петрановић ...ет ал.), Београд 1996. Pavlović Vojislav, *Od monarhije do republike (SAD i Jugoslavija 1941-1945)*, Beograd 1998. Milan Ristović, *U potrazi za utočištem (Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holohausta 1941-1945.)*, Beograd 1998. Konstantinović Mihailo, *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939-1941: londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998. *Михаиловић Дража Рат и Мир Ђенерала: изабрани ратни списи*, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд 1998, књ. 1. и 2. Nenezic Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Beograd 1999. Петрановић Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941-1945*, Београд 2000. Николић Коста, *Историја равнорског покрета 1941-1945*, књ. I-III, Београд 2000. Ковачевић Бранислав, *Страдање црногорских четника 1944-1945*, Подгорица 2005. Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руске емиграције на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2011.

У једном тренутку, захваљујући олаквим оценама, изгледало је да је о овој теми све речено. Међутим, зарањањем у архивску грађу увиђа се колико смо далеко од тога да ставимо тачку на ове теме и колико још има до њене целовите обраде. За неке делове из оквира ове теме није постојао научни интерес, неке теме су заобилажене, а један део изворне грађе и литературе, нарочито оне у иностранству, није био доступан. Овој генерацији историчара збрку изазивају неке сигнатуре претходних посленика историјске науке јер су измењене, фондови грађе раздвојени, неки фондови поново састављани, што све речито говори какав је на овим просторима однос према културном наслеђу (архивској грађи) и како се на овим просторима пише историја. Данас смо у прилици да консултујемо емигрантску литературу (мемоари, књиге са научном претензијом, часописи - *Гласник СИКД „Његош“* итд.) која нам пружа своју верзију истине. То је уједно и прича како су поражени писали историју. Грађа партизанске провинијенције о овој теми је највише коришћена у стручној литератури и периодици. Исто се може рећи за грађу насталу деловањем италијанских и немачких окупационих снага на простору Црне Горе. Када је реч о грађи четничке провинијенције, она је делом коришћена у стручној литератури и периодици.

Замишљени оквир територијалног одређења ове теме је простор данашње Црне Горе, који се у „првој“ Југославији (Краљевини) не може територијално и административно тачно идентификовати и као такав је дочекао Други светски рат. Међутим, у документима који се односе на ову тематику срећемо називе и имена Црна Гора и Црногорци. Желимо да укажемо на архивску грађу која историографски није коришћена. Пре свега то су документа Југословенске краљевске владе која је у периоду Другог светског рата била у изгнанству. Када је реч о људима из Црне Горе у Југословенској краљевској влади, највиша места су заузимали Марко Даковић и Јован Ђоновић. Даковић је након 27-мартовског преврата 1941. године ушао у владу Душана Симовића и након повлачења и априлског пораза исте године страдао приликом слетања авиона у Грчку (Лариса). Истичемо да је Југословенска краљевска влада обележавала годишњицу његове погибије. Јован Ђоновић је наименован за делегата Југословенске краљевске владе у Каиру, а касније за делегата код савезничке команде у Алжиру. Указујемо да је на челу Војне мисије Југословенске краљевске владе, која је била стационирана у Италији након њене капитулације, био мајор Вукашин Вукотић. Тамо је остао и након завршетка рата, настојећи да убеди патријарха Гаврила Дожића (у Италију дошао из немачког заробљеништва) да се не враћа у Југославију.

Југословенска краљевска влада је након априлског пораза 1941. године напустила Југославију са никшићког аеродрома Капино поље

и после краћег боравака на Блиском истоку (манастир Тантура код Јерусалима), наставила боравак у Лондону, сем дела министара који су отишли у САД, а војни министар (генерал Богољуб Илић) је остао у Каиру. Од Савезника је у међународним односима призната као репрезент државе поражене у рату и била је члан антихитлеровске коалиције. Ту судбину је делила са још неким избеглим европским владама (грчка, чехословачка, холандска, разни покрети отпора итд.). У иностранству је задржала постојећи дипломатски апарат (амбасаде, посланства, конзулати), сем оних на простору земаља са којима је била у рату и које су поделиле окупирани југословенски простор (Берлин, Рим, Будимпешта, Софија итд.). Југословенска дипломатска представништва су сакупљала информације о стању и догађајима у Југославији: ове вести су слате југословенској влади у Лондону и на основу тих вести је грађена политика према дешавањима у Југославији. Тако на основу ових извештаја добијамо потпунију слику о Југославији, а тиме и о Црној Гори, како са становишта југословенске владе, тако и о томе како је она спознавала југословенску стварност и како се односила према догађајима у земљи.

Проток ових информација ишао је различитим каналима, било да је реч о путовањима странаца, избеглицама, привредним везама, вестима у штампи и на радију, слањем представника Црвеног крста, упућивањем мисија у Југославију, слањем мисија из Југославије, економским везама које су функционисале и у ратним условима итд.

Извештаји југословенских дипломатских представништава ишли са са два „канала“ информација: „западним“ (Ватикан, Берн, Цирих, Женева, Виши, Мадрид, Лисабон, Стохолм, Вашингтон) и „источним“ (Цариград, Анкара, Јерусалим, Каиро, Москва). Указујући на ове извештаје, истичемо оне најрепрезентативније. Тако је Нико Мирошевић Сорго јула 1941. из Рима (Ватикан) извештавао о, како каже, „невесињском устанку“ који је захватио Херцеговину и Црну Гору. Након Мирошевићевог уклањања из Рима, извештаје је слао Никола Москатело који је новембра 1941. јављао да „побуњеницима“ у Црној Гори треба помоћ. Слика о стању у Црној Гори стварана је и на основу писама у којима се говори о „групи Моше Пијадеа“. Октобра 1942. сачињен је извештај о тринаестојулском устанку. Касније је новембра 1942. Москатело из Рима достављао лист „Глас Црногорца“ и обавештавао о слању помоћи у новцу брату војног министра Богољуба Илића који је био на Цетињу. Такође, маја 1943. Москатело је писао југословенској влади о слању помоћи у Цетиње.

Посланик Јуришић је из Берна новембра 1941. обавештавао о доласку адвоката Марка Ђуровића са италијанским пасошом у Швај-

царску. Јануара 1942. Ђорђе Ђурић је из Цириха писао о држању Црногораца под италијанском окупацијом.

Дипломатски извештај из Мадрида 1942. године говори о Секули Дрљевићу, за кога се каже да се вратио из Италије, склонио од политике и да живи повучено у Земуну. Из суседног Португала, из Лисабона, југословенска влада је обавештавана о слању помоћи породици Марка Даковића преко Стојана Церовића у Никшићу и Димитрија Беговића у Подгорици. Септембра 1942. године из Лисабона у Лондон су упућена четири броја листа „Глас Црногорца“, док је августа 1942. у Лондон послат списак рањених и погинулих бораца одреда Баја Станишића у борби са партизанима. Септембра 1942. године југословенска влада је из Лисабона обавештавана о мерама Пирција Биролија за сузбијање комунизма. Ове вести надопуњују информације Божицара Пурића из Вишија (Француска) о држању кнеза Михаила Петровића Његоша. Амбасадор Александар Авакумовић је средином 1942. године из Стохолма (Шведска) извештавао владу о писању шведске штампе о догађајима у Црној Гори. Марта и априла 1944. године Авакумовић је доставио чланке Секуле Дрљевића објављене у земунском листу „Граничар“ о четничком Светосавском конгресу у селу Ба 1944. године и о Дражи Михаиловићу.

Највећи број вести које су долазиле „источним“ каналом стизале су преко Турске, где су дипломатски представници били амбасадор у Анкари - Радован Шуменковић, војни изасланик у Анкари - мајор Банковић, конзул у Цариграду - Хаџићорђевић и обавештајни официр у Цариграду - Владимир Перић. Хаџићорђевић је августа 1941. године обавештавао да је у Црној Гори након устанка све ослобођено, сем Подгорице и Боке Которске. Октобра исте године је тражио да се организује слање помоћи у Црну Гору. Наредне 1942. године срећемо информације из Цариграда о стању у Црној Гори и успостављању везе са Црном Гором преко Албаније и албанских емисара у Турској. Маја 1943. године Хаџићорђевић је обавештавао о агитацији Илије Радуловића да Црна Гора треба да има своју државу. Јануара 1944. године Душан Петковић је известио из Цариграда о разговору са Фазлијом Цантом који је у Турску дошао из села Мркојевића код Бара.

Обавештајни официр мајор Перић извештавао је о разговору са албанским емисаром Мусом Јуком о могућности сарадње да се држи веза са Црном Гором, док је јуна и октобра писао о стању у Црној Гори.

Амбасадор Шуменковић известио је из Анкаре југословенску владу децембра 1942. године о разговору са председником турске владе Сарацоглуом о могућности слања помоћи у Црну Гору. Војни изасланик

мајор Банковић је, такође из Анкаре, известио септембра 1942. године о акцији генерала Михаиловића у Црној Гори.

Јула 1941. године Јован Ђоновић је писао да мисли да после, како каже, италијанског покушаја проглашења независне црногорске државе, код црногорских емиграната треба спровести акцију ка јединству. Новембра исте године Ђоновић је слао инструкције Илији Пламенцу за говор који је требало да одржи 25. новембра поводом уједињења 1918. године. Каснији извештаји Јована Ђоновића указују на настојања да се пошаље помоћ у Црну Гору, а августа 1942. године о потреби интервенције код Британаца и Рузвелта у вези са упућивањем те помоћи. Следили су септембра 1942. Ђоновићеви извештаји о зверствима Италијана у Црној Гори (страдало 10.000 људи), а октобра исте године о потреби слања помоћи због глади преко америчког Црвеног крста. Извештај из Каира маја 1943. године упутио је и Бранислав Денић, указујући на разговор који је имао са муслиманом из Подгорице од кога је добио информације да су партизани освојили северну Црну Гору и да са Италијанима воде борбе у околини Подгорице.

Извештаји из Москве и касније Кујбишева, где се преселила совјетска влада, највећим делом се односе на совјетске ставове о партизанско-четничком сукобу у Југославији.

Југословенски амбасадор у Вашингтону, Костантин Фотић, извештавао је јула 1941. године о држању Црногораца у Америци према догађањима у Црној Гори. Потом је августа исте године писао о извештају америчког амбасадора у Риму који указује на немире у Црној Гори. Фебруара 1942. године југословенској влади је из Њујорка прослеђен извештај о држању бродовласника Зубера, да му патриотизам није на висини јер се размеће новцем (глумици Симон је купио скуповени прстен).

Посебно питање представљају радио-везе којима су слате депеше између југословенске владе и генерала Михаиловића. У другој половини 1941. године остварен је случајан контакт генерала Михаиловића са Британцима. Потом је током 1942, 1943. и почетком 1944. године одржавана радио-веза између југословенске владе и генерала Михаиловића која је била под британском контролом и под њиховим надзором. Генерал Михаиловић је све време настојао да успостави директну везу са својом владом која не би била под британском котролом. У томе је успео у неколико појединачних случајева, али на кратко и без сигурне и стабилне комуникације. У архивској грађи је сачуван велики број примљених и послатих депеша генерала Михаиловића и југословенске владе које се односе на Црну Гору и које нам омогућавају да дубље сагледамо ратну ситуацију у периоду 1941-1945. година.

Четнички покрет, који у документима има званично име „Југословенска Војска у Отаџбини“ (ЈВуО) оставио је за собом право богатство архивске грађе. Указујемо на примљене и послате депеше Врховне команде ЈВуО и депеше појединих команданата, уз све проблеме њихове читљивости, које се односе на Црну Гору. Сачуване су примљене и послате депеше Душана Арсовића, Алексе Лека Лалића (одлазак Марка Вучељића у Скадар због договора за пребацивање четничких снага преко Врмоше да се нападну Немци у Подгорици), Павла Ђуришића, Војислава Лукачевића, Петра Баћовића, Данила Салатића, Захарије-Зарије Остојића, Ђорђа Радуловића, Ђура Иветића, Ђорђа Лашића (захтев да се бомбардују Немци у Подгорици у лето 1943. године), Рудолфа Пехирнека (Михаиловићев представник код Павла Ђуришића) итд. Указујемо и на сачуван дневник официра родом из Црне Горе који је из Каира упућен у Југославију. Пажљивим ишчитавањем увиђа се да је реч о дневнику мајора Тодора Гогића. Такође указујемо на британско саслушање Јакова Јововића након његовог доласка у Италију, као и британска саслушања Душана Влаховића, Бошка Петричевића и Василије Бурића, те британску истрагу о тајној радио-вези генерала Михаиловића са Живком Топаловићем и Звонком Вучковићем који су били у Италији, крајем 1944.

Наведена грађа сигурно ће дати одговоре на нека питања, нека ће бити отворена, а нека назначена. Самим ишчитавањем нека се намећу: каква је спона доласка двојице официра и једног подофицира из Црне Горе у Црну Гору у оквиру Хадсонове мисије (Зарија Остојић, Мирко Лалатовић и Вељко Драгићевић) са започетом устаничком акцијом? Зашто Михаиловић за команданте у Црној Гори поставља капетане и мајоре, а не оне са вишим чиновима? У том контексту указујемо и на став Рудолфа Перхинека поводом замене Павла Ђуришића након што су га ухапсили Немци маја 1943. године, да се Бајо Станишић не може поставити због, како се каже, „оног од раније“, а није нам познато о чему је реч. Можемо претпостављати да је у питању негативан однос због његових четничких пораза на Неретви током прве половине 1943. године, или је у питању нешто друго? Шта рећи о мисији коју је предводио мајор Лука Балетић која није успела да се у другој половини 1941. године искрца на црногорску обалу, а носила је новац за генерала Љуба Новаковића, а не за тада пуковника Дражу Михаиловића. Указује ли то на могућност Новаковићеве инаугурације на челу четничког покрета у Југославији? Игра ли се на генерала (Новаковића), а не на пуковника (Михаиловића)? Када је реч о хетерогености покрета генерала Михаиловића, указујемо на став Вука Калаитовића који се у једном допису противио је одласку у Црну Гору – што Ђуришић тражи

- и генералу Михаиловићу писао да Ђуришић хоће да подреди Санџак „црногорској политици“.

Овом скицом теме указујемо на широку лепену питања, чијим бисмо отварањем и давањем одговора, дубље расветлили људе и догађаје у сложеној проблематици Другог светског рата. Полазећи од чињенице да историја настаје генерацијским допуњавањем, намера нам је била да укажемо на ову изворну грађу која ће нам омогућити слојевито сагледавање људи и догађаја из Црне Горе и у Црној Гори у периоду 1941 - 1945. година. Тако ће се добити свеобухватнији поглед на људе, време и простор о којима је реч из угла документације Југословенске краљевске владе и четничког покрета.

Milan TERZIĆ

MONTENEGRO IN THE SECOND WORLD WAR (suggestions for the theme)

Summary

With suggestions for the theme of Montenegro in the Second World War, we indicate the broad array of questions, whose opening and answering would more clearly describe the people and events in complicate problematic of the Second World War. Starting from the point that history emerges from the generational complementing, we wanted to pay an attention to the unused documentary sources that could provide a more layered and complete picture of the people and events in Montenegro, and about Montenegro as well, in the period 1941 - 1945. This way could enable a more comprehensive insight in the mentioned people, time and the territory from the aspect of the documentation of the Yugoslav King's government and chetniks movement.